

PSİKO-ANTROPOLOJİK BİR OLGU OLARAK FAL ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Mehmet Şükrü NAR*

Öz

İlkel ve geleneksel toplumlarda büyü, fal ve ona ilişkin benzer inanışlar iktidar, ekonomi gibi toplumsal kurumları etkileyen, dahası sosyal-kültürel yapıyı şekillendiren ayırıcı bir güç olmuştur. Günümüz toplum anlayışında ise bu tür inanış biçimleri her ne kadar marjinal olarak kabul edilse de, sosyo-kültürel yaşamda etkinliğini giderek arttıran bir olgu haline gelmektedir. Öyle ki, yaşadığımız çevreye baktığımızda kentsel mekânlardaki yerleşkelerin birçok yerinde fal bakım yeri adı verilen, gelecek ve geçmişe yönelik birtakım söylemlerde bulunan kendilerini falcı olarak tanıtan kişilere rastlamak mümkündür. Çalışmanın amacı, yaşadığımız çevrenin bir yansıması olarak bakabileceğimiz fal inanışına yönelik toplumsal algının ne şekilde tezahür ettiğini anlamak ve buna neden olan faktörleri belirlemeye çalışmaktır. Bu kapsamda 82 kişi üzerinde nitel veri toplama teknikleri kullanılarak görüşme yapılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Batıl İnanışlar, Fal, Kültür, Kehanet, Antropoloji, Nitel Araştırma.

Abstract

A Qualitative Study on Fortune-telling as a Psycho-anthropological Phenomenon

Magic, fortune telling and similar beliefs become distinctive powers which influence social institutions such as economy and government and shaping socio-cultural structure. In today's society, though these beliefs considered to be marginal, they gradually increase their effect and turns into a phenomenon in socio-cultural life. Therefore, it is possible to see people who introduce themselves as fortune tellers and comment on past and future in fortune tellers' houses in many parts of urban localities. The aim of this study is to understand how social perception to fortune telling comes into being and to identify the underlying factors which causes this phenomena. In this context, over 82 people were interviewed using qualitative data collection techniques .

Keywords: Superstitious Beliefs, Fortune-telling, Culture, Prohecy, Anthropology, Qualitative Research.

* Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, mehmet.sukru@mynet.com.

Giriş

İlkel toplumlardan günümüz modern toplumlarına kadar insanlar, doğaüstü inanışlara hiç olmadığı kadar ilgi duymuş ve onun gizeminden etkilenmişlerdir. Örneğin, bir taş ya da nesnenin veyahut sayının uğur olarak kabul edilmesi ve bir nevi kutsallaştırılması, bunun karşıtı olarak bir materyalin uğursuz kabul edilmesi gibi. Ancak bunların yanında, insanın bilinmezliğin çekiciliği içinde ona olan merakı tüm yukarda varsayılan inanışların önüne geçmiştir. Hatta bazı ilkel ve geleneksel toplum yapılarında geleceğe yönelik öngörü o topluluk açısından psikolojik ve ekonomik bir ihtiyaç olmuştur. Öyle ki, kabileler arası savaşa karar verme, insan kurban edilmesi ya da bir afet veya kıtlığın oluşması gibi olaylarda kâhin olarak adlandırılan ve gelecekte haber verdiklerine inanılan kişilerden yardım istenmiştir.

Diğer bir yaklaşımla, ilkel ve geleneksel toplumlarda büyü, fal ve ona ilişkin benzer inanışlar iktidar, ekonomi gibi toplumsal kurumları etkileyen, dahası sosyal-kültürel yapıyı şekillendiren ayırıcı bir güç olmuştur. Günümüz toplum anlayışında ise bu tür inanış biçimleri her ne kadar marjinal olarak kabul edilse de, sosyo-kültürel yaşamda etkinliğini giderek arttıran bir olgu haline gelmiştir. Öyle ki biz araştırmacılar, böylesi inanışları ilkel ve geleneksel olarak nitelendirdiğimiz küçük ölçekli toplumlarda mistik ve belki de olması gereken ya da sıradan bir şey olarak kabul ederken, endüstrileşmiş toplumlarda ise rasyonellikten uzak, bağınaz ve yanlış bir davranış biçimi olarak algılarız.

Oysaki ilkel, geleneksel veyahut modern toplumlarda benzer biçimde ortaya çıkabilecek inanışları kendi kabulleri doğrultusunda incelemek ve gerekli olan saptamaları yapmamız gerekir. Belki de, ister marjinal olsun ya da olmasın tüm toplumsal yapıların inanışlarına yönelik beklentilerin birçoğu yakından incelendiğinde aynı olabilmektedir. Örneğin, her ilkel kabilede şifacı olarak adlandırılan, halk doktoru olarak nitelendirebileceğimiz kişi ya da kişilere rastlamaktayız. Bunlar kendi inanışları içinde gerçekleştirdikleri birtakım mistik ve törensel ayinlerle hasta olarak kabul ettikleri kişiyi(leri) iyileştirdiklerini varsayarlar. Hatta bunlar, o topluluğun en saygın insan grubu içinde yer alırlar. Bu kişiler, aynı zamanda ölüm sonrası ruhani varlıklarla ya da doğa üstü şeylerle iletişime geçen gelecekte haber veren yegane kişiler olarak kabul edilirler.

Aynı şekilde, yaşadığımız çevreye baktığımızda kentsel mekânlardaki yerleşkelerin birçok yerinde-özellikle insanların toplu halde bulunduğu kafe, oyun salonu gibi hatta özel olarak açılmış yerlerde- fal bakım yeri adı verilen, gelecek ve geçmişe yönelik birtakım söylemlerde bulunan, dahası

konumuna göre birtakım ruhsal ve bedensel rahatsızlıkları iyileştirdiklerine inanılan, kendilerini falcı ve daha ziyade medyum olarak tanıtan kişilere rastlamak mümkündür. Böylesi bir durum, toplumsal yaşamda artık sıradan bir olay olarak karşılanmakta ve artan bir talep görmektedir. Öyle ki, özellikle bazı gruplar açısından fala yönelik ifadeler ve ondan beklentiler yaşamın birer parçası olmuştur. Bu insanlar eş seçiminden yapacakları diğer işlere kadar tüm olguları ya astroloji adı altında burçlarla ya da medyumların söyledikleriyle özdeşleştirmiştir.

Bu çalışmanın amacı, yaşadığımız çevrenin bir yansıması olarak bakabileceğimiz fal inancına yönelik toplumsal algının ne şekilde tezahür ettiğini anlamak ve buna neden olan faktörleri belirlemeye çalışmaktır. Bu kapsamda araştırmanın amacına uygun olarak rastgele örneklem olarak belirlediğimiz 82 kişi üzerinde nitel veri toplama teknikleri kullanılarak görüşme yapılmıştır.

I. Genel Olarak Fal İnancı

Batıl inanışlar ve ona yönelik davranış kalıpları, birçok toplumda ya da onların alt-kültürlerinde kabul gören inanış biçimleridir. Birçok yönden batıl inanışlar psikoloji, sosyoloji, antropoloji gibi toplum bilimlerin özel bir alanı içinde araştırılmakta ve tartışılmaktadır. Öyle ki, din antropolojisi, psikolojik antropoloji gibi alt disiplinlerde batıl inanç olgusu, sosyal-kültürel, tarihi ve coğrafi şartları dikkate alınarak birçok yönden inceleme konusu yapılmıştır.

Genel anlamda batıl inanışlar, bireyin(lerin) psiko-sosyal bir ihtiyacın gereği ya da kabulü olarak doğaüstü şeylere, maddeye ya da gizeme yüklenen anlamlar olarak kabul edilebilir (Malinowski, 2000; Morris, 2004). Sosyal antropolog L. Levy-Bruhl'a göre bâtil inanışlar, toplumun ortak inanışının bir gereği olarak kolektif kavramlar halinde, telkin, taklit ve tavsiye yoluyla kuşaktan kuşağa geçerler. Bu şekliyle, çoğu bâtil inanışlar, *kültürleme* yoluyla kişinin erken çocukluk döneminde pek fazla değiştirilmeden öğretilir. Çoğunlukla bu tür inançlar, bireyin önemli kararlar almadan önce ya da gelecek hakkında belirsizlik durumunda, bilişsel, duygusal ve davranışsal öğelerin uyarılmasıyla bağlantılıdır. Bilişsel süreçler; algı, hafıza, dikkat, düşünme ve hayal gücü ile temsil edilirken, duygusal durumlar kaygı, öfke, heyecan, neşe, korku ile temsil edilir. Davranışsal öğeler ise kişinin, belirli bir ritüel içinde, sembolik unsurlarla (büyü ve dualarla) istenen eylemi önleme veya gerçekleştirme biçimidir (Saenko, 2005:77-78).

Bu yaklaşım içinde batıl inanışlar, grubun ya da bireyin ihtiyaçlarına bağlı olarak ortaya çıkmakta ve atfedilen değerlere göre daha bir anlam bulmaktadır (Malinowski, 2000). Diğer bir anlamda bu tür inançlar,

sınıflandırma biçimlerine göre benzer ve farklı yönleriyle açıklanabilmekte ve kimine göre ruhani varlıklarla, kimine göre bir maddenin ya da olayın kutsallaştırılma biçimi, kimine göre ise bilinmezliği temsil eden bir inanış olmaktadır.

Fal olgusu ise bunlardan birisidir. Genel anlamda fal, akıldışı çeşitli yöntemlerin kullanılmasıyla geleceğe yönelik yorumlarda bulunulması, yani bilinmezlikten haber verme olayıdır. Diğer bir deyişle, insanın bilinmeyene erişme arzusunun bir sonucudur. Fal bakan kişi bu durumu açıklarken, doğüstü güçlerle ilişkiye girdiğini ya da kuvvetli hissiyata sahip olduğunu öne sürmektedir; hatta bazı durumlarda ritüelleri gereği imgelere veya nesnelere başvurarak birtakım araçları kullanabilmektedir. Ya da fal Scognamillo ve Arslan (2000), temelini toplumun değer yargılarından alan; inanışların, adetlerin, düşüncelerin, geleneklerin, ilgilerin, endişelerin, deneyimlerin ve ihtiyaçların ürünü olan ve bu özelliğiyle, kendine özgü bir kültürü temsil eden eylem biçimi olarak tanımlanabilir (Burton ve Grandy, 2005).

Dar anlamda ise grup içinde ritüelin bir gereği olarak toplanma etkinliğini yerine getirme (kültürel örgütlenme aracı olarak) ya da özellikle, ilkel ve geleneksel toplum yapılarında hastalıkların tespiti ve tedavisinde kullanılan bir söylem aracıdır. Öyle ki, kişinin geleceğe yönelik gizemi çözmeye, ona erişme merakı ve böylece, gelecekte olabilecek olaylara karşı bilinçaltında kendini güvende hissetme isteği v.b. nedenler bu türden inanışlara yönelimi arttırmıştır. Bu yönüyle gaybı ortaya çıkarma arzusu, bilinçaltında savunma kurgusu olarak gelişen ve bir tür kişinin, güdülenmesiyle ortaya çıkan pozitif beklentileridir.

Antropolojik anlamda fal, kültürel bir olgu ya da kültürün bir yansıması olarak ortaya çıkabilen davranış biçimi olarak açıklanabilir. Bu yönüyle fal inancı, kültürün, psikolojik ihtiyaçları giderme temelli-kültürün soyut yönünü temsil eden- bir dizi yaklaşımla karakterize edilebilir. Örneğin, antropolog Malinowski (1990: 133-140)' ye göre, her kültür ögesi bir gereksinimi karşılar; yararlıdır ve zorunludur. Grup ya da topluluk sosyal-kültürel sistemin önemli bir parçasını oluşturur. Bu sistemin içinde yer alan her birey, yaşamını idame ettirebilmek için biyolojik ve psikolojik gereksinmelerini yerine getirme temelinde barınma, yiyecek, giyecek, üreme, ilişki kurma, dayanışma, güven, ait olma duygusu gibi bir takım ihtiyaçları vardır. Kültür ise amaçlarımızı gerçekleştirmeli ve yaşama standartımızı yükselterek maddi ve manevi tüm ihtiyaçlarımızı karşılamalıdır. Bu anlayış içinde fal, bireye sağladığı fayda ölçütünde yerleşik hale gelmekte ve sürekliliğini muhafaza edebilmektedir (Köse ve Ayten, 2009).

II. Geçmişten Günümüze Fal

Fal inancı, insanın geleceğe dair sonu bitmeyen ilgisinin önemli bir göstergesi olarak her toplumda görülebilen bir etkinlik alanıdır. Bu tür inançların kaynağı konusunda ise birden çok soruya cevap aramak gerekebilir: Örneğin, sosyal-kültürel yaşamda falın bir işlevi var mıdır? Fal, bireyin ya da toplulukların ihtiyaçlarına cevap vermekte midir? Ya da fal baktıran kişiler, belli bir grubu mu yoksa farklı eğitim ve mesleki grupları içine alan çeşitli yaş ve gelir gruplarını mı temsil eder? Bu ve buna benzer sorulara verilecek cevaplar, fal inancının, bireysel ya da toplumsal düzeyde etkisini görmek bakımından önemli olabilmektedir.

Geleceğin önceden bilineceğine olan inanç, ilkel, geleneksel ve modern toplum yapılarında topluluğun tamamı ya da en azından bir kesiminde bağlayıcı nitelikte olan inancın birer simgesi olmuştur. Bu tür toplumlarda fal veya kehanet inancı, o döneme ilişkin akılcılığı ve bilimselliği temsil etmesi gereği, başta topluluğun kültürel yapısı olmak üzere sosyal ve ekonomik yapısıyla doğrudan ilişkili pek çok unsuru açıklamaya çalışır. Keza pek çok devletin karar alma sürecinde de geleceğe yönelik öngörüler etkin rol oynamıştır. Örneğin, Hitit toplumunda ve Eski Roma döneminde fal, toplumsal yaşamın ve siyasal alanın vazgeçilmez ögesi olmuştur. İktidar yapısından tutun, tarladan ürünün ne zaman kaldırılacağı yahut bir ülke ile savaşa ya da barışa karar verme gibi pek çok olayda, gelecekte haber verdiğine inanılan kahin adı verilen kişilerden yardım istenmiştir.

İnsanlık tarihi kadar eski olabilen fala yönelik inanışların kökeni olasılıkla M.Ö. 4000 yıllarına Mezopotamya coğrafyasına kadar uzanır. Özellikle Mısır'da, Çin'de, Babil'de ve Akkadlar döneminde gelişen fal inancı buradan Asya ve Akdeniz bölgelerine yayılmıştır. O dönemde en çok kullanılan fal türü ise iç organların incelenmesidir. Örneğin Hititler, hayvanların iç organlarına bakarak kehanette bulunmuşlardır. Keza Eski Çin toplumu zamanında (M.Ö. yaklaşık 1765-1123 arasında) hayvan kemiklerinin (özellikle kürek kemiğinin) kullanılmasıyla fal bakımı yaygın bir uygulamadır. Eski Yunan'da ve Roma'da fal, yaşamın hemen hemen her alanında kullanılacak kadar yaygınlaşmıştır. Kâhin adı verilen kişiler, kuşların davranışlarını gözlemleyerek, hayvanların organlarına ya da yıldızlara bakarak gelecek hakkında anlamlar çıkarmışlardır. Türk toplumunda ise Müslüman olmadan önceki dönemlerde fal, Şamanizm inancıyla özdeşleşmekte, hayvan kemiği, ok ve yay ile fala bakılmaktaydı. Süreç içinde ise falda kullanılan yöntem ve araçlara bağlı olarak yıldız falı, iskambil ve tarot falı, su falı...gibi değişik fal türleri ortaya çıkmıştır (Aydın,1995:135-136; Çakar, 2005: 94). Örneğin, falın birçok türü olmakla

birlikte geleneksel içme kültürünün bir yansıması olarak Türk toplumunda en çok kabul gören ya da karşılaşılan fal türü kahvedir.

Materyal ve Metod

I. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, Ankara ili Yüksel Caddesi'nde astroloji merkezi veya fal kafe olarak faaliyet gösteren mekânlar oluşturmaktadır. Örneklem grubu ise bu yerlere fal baktırmak amacıyla gelen, rastgele olarak belirlenen kişilerden seçilmiştir. Bu amaçla, 78 bayan birey ve 4 erkek birey olmak üzere toplamda 82 bireyle görüşme yapılmıştır. Örneklem grubunun neredeyse tamamına yakınının kadın bireylerden oluşması araştırmanın sınırlılığıdır.

II. Metod

Kültür araştırmaları, antropologların temel çalışma alanını oluşturur. Antropolojinin kültür ve toplum hakkında en önemli kaynağı, saha çalışmalarından elde ettiği verileri kullanmasıdır. Öyle ki bir alan araştırması, bir aydan senelerce sürececek olan uzun bir zaman dilimini kapsayabilir. Bu şekliyle araştırmacı, yerel yaşama olabildiğince fazla katılarak doğru ve detay bilgiye ulaşmayı amaçlar (Eriksen,2009: 51;53). Bu araştırmada, nitel veri toplama yöntemlerinden bazıları olan *katılımcı gözlem* ve *mülakat* kullanılmıştır. Bu amaçla, yarı yapılandırılmış açık uçlu sorulardan oluşturulan görüşme formu hazırlanmıştır. Sorular sohbet ortamı içinde sorulmuş, mülakat formuna konuşmanın akışına göre yeni sorular eklenebilecek şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca görüşmelerin bir kısmı, nitel veri toplama araçlarından olan ses kayıt cihazıyla kayıt altına alınmıştır. Araştırmada, elde edilen bulguların çözümlenmesinde *betimsel analiz* ve *içerik analizi* yaklaşımlarına başvurulmuştur. Betimsel analizde amaç, elde edilen bulguların özgünlüğüne sadık kalınarak, hatta denek ifadelerinden doğrudan alıntı yapılarak verilerin düzenlenmesi ve yorumlanmasıdır. İçerik analizinde ise temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Betimsel analizde özetlenen ve yorumlanan veriler, içerik analizinde daha derin bir işleme tabi tutularak sınıflandırılır ve betimsel yaklaşımla fark edilmeyen kavram ve temalar bu analiz sonucu keşfedilebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 39-41;224-227).

Görüşme formu falın, sosyo-psikolojik ve kültürel bir olgu olarak bireyler üzerindeki etkisini gözlemlemeye yönelik sorular çerçevesinde şekillenmiştir. Görüşme formunda 2 kişisel, 11 açık uçlu soru olmak üzere toplamda 13 soru yer almıştır. Bu temaya dayalı olarak aşağıdaki sorular sorulmuş ve buradan ortaya çıkan sonuçlar nitel olarak analiz edilerek

yorumlanmıştır. Bu sorulardan bazıları şunlardır: Neden fal baktırırınız? Yaşantınızda falın etkisi nedir? Falcının söyledikleri psikolojinizi ne derece etkiler? Sizce fal konusunda toplumsal algı nedir? Katılımcılarla görüşme süresi ortalama 10 dk ile 25 dk arasında değişen bir zaman aralığında birebir; ayrıca konuya ilişkin 3 ve 4 kişilik gruplar halinde görüşme gerçekleşmiştir. Görüşmeler düzenli olarak araştırmacı tarafından birebir notlar halinde mülakat formuna kaydedilmiştir. Bunun yanında ses kayıt cihazıyla eksik kaldığına inanılan bilgiler tekrardan gözden geçirilerek değerlendirmeye alınmıştır.

Bulgular

Alan çalışmasına başlamadan önce araştırma yapacağım kafeyi tespit etmek amacıyla, yüksel caddesinde yer alan fal kafelerin hemen hemen hepsini ziyaret ettim. İçlerinden bazılarının diğer kafelere göre daha ayrıcalıklı döşendiğini gördüm. Genellikle bu tür mekânlar, loş ve mistik ortam yaratmak için kısık bir aydınlatmanın olduğu, eski tür kilimlerle, lamba, şamdan...tarzı benzeri eşyalarla süslendiği mekanlardır. Çünkü bu tür ambiyanslar müşteriyi kafeye çekmek için önemli olabilmektedir. Ancak, fal baktırmak için gelenlerin, daha ziyade gerek fal bakım ücretinin düşük olması gerekse kendilerini daha rahat ifade edebildikleri gerekçesiyle sade döşenen ve insani ilişkilerin sıcak olduğu fal kafeleri tercih ettiğini gözlemladim. Benzer şekilde, alan araştırması yaptığım kafenin eşyaları gayet sade döşenmiş, hem çalışanları hem de kafe sahibi, müşterisiyle samimi ve sıcak bir ilişki kurmuş olan bir kafeyi işletiyordu.

Kafeye ilk defa gittiğimde saat öğleye doğru yaklaşmaktaydı; fal baktıran kişi sayısı oldukça azdı. Kafe sahibinden öğrendim kadarıyla fal baktırmaya gelenlerin çoğu öğleden sonrayı tercih etmekteydi. Az sayıda katılımcı ile görüşmemi tamamlayıp daha sonra kaldığım yerden devam etmek üzere kafeden ayrıldım. Kafeye tekrar geldiğimde fal baktırmak için gelen kişi sayısının epeyce fazla olduğunu gördüm. Tabii bende ortama ayak uydurmak adına bir fincan kahve istedim. Hem kahvemi içip hem de etrafıma şöyle bir bakındığımda, kafeye gelen insanların tedirginlikleri adeta yüzlerinden okunuyordu. Çekinen, acaba niye buralara geldik, tanıdık birisi bizi görür mü dercesine endişelere varan bir insan popülasyonu ortama hakimdi. Ancak bir süre sonra, kafenin sıkılğan olan atmosferi dağılmakta ve herkesin birbirleriyle konuştuğu sıcak bir sohbet ortamı oluşmaktaydı. Sanki az önce sıkılan ve endişeli bakışlarla birbirlerinin yüzlerine bakan insanlar gitmiş, yerine eskiden beri birbirini tanıyan arkadaşlar gelmişti. Önceden burada fala baktırdınız mı? En iyi fala bakan kim? Tarzından devam eden sorular ya da ilişkilerini karşılıklı olarak tartışan insanlar...

Çalışmama başlamadan önce acaba kiminle konuşmalıyım diye şöyle bir etrafıma bakıp durdum. Rastgele belirlediğim bir kişiye fallara alakalı sorular sormaya başlayacaktım ki, sohbet eden iki bayandan birisinin daha önceden buraya gelip gelmediğimi, geldiysem falcılardan hangisinin fala daha iyi baktığını sordu. Bu fırsat kaçmaz dedim; başladım muhabbete. Zaman geçip sohbet koyulaştıkça, kendimi tanıtarak araştırmamın amacına yönelik sorular sormaya başladım. Akabinde diğer kişilerle de görüşme yaptım. Katılımcılardan bazıları gayet açık ve net cevaplar verirken bazıları ise üzerlerinde tedirginlik olsa gerek tutuk cevaplar vermekteydi. Sohbet ilerleyip ürkekliğin ortamdan uzaklaşmasıyla birlikte konuşmamız gayet sıcak ve samimi bir şekilde kaldığı yerden devam ediyordu. Ancak bazıları fal baktırmaya, o denli kendilerini kaptırılmışlardı ki, neredeyse elleri ayakları titriyor ve heyecandan bayılacak duruma geliyorlardı. Tabii ki onların yanına hiç uğramadım. Bir kere yelteneyim dedim; başarılı olamadım. Sanki transa geçmiş, ayrı dünyalardaydı. Sonraki günlerde aralıklarla her öğleden sonra bu böyle devam etti. Artık kafe sahibi ve oradaki çalışanlarla gayet sıcak ilişkiler kurmuştuk. Gelmediğim gün merakla soruyorlardı, neden bugün gelmediniz diye? Hatta alan araştırmasını bitirip gideceğim, yoruldum dediğimde tekrar gelmem, araştırmayı devam ettirmem için ısrarcı oldular. Ancak alan araştırmasını bitirmiş ve bulguları kâğıda dökmenin zamanı gelmişti.

Bu bölümde katılımcıların ifadelerinden elde edilen alıntılar yorum katılmadan aynen aktarılmış ve bu temalar belli kategoriler altında gruplandırılmıştır. Katılımcıların ortalama 23.3 yaş ile genç yaş grubunu temsil ettiği, meslek olarak daha ziyade üniversite öğrencisi ya da hizmet sektöründe çalışan, ortalama asgari ücretli gelir seviyesine sahip, üniversite ya da en az lise mezunlarının oluşturduğu grubu temsil etmektedir.

Fal baktırma nedeni: Katılımcılara fal baktırmanın temel nedenleri nelerdir? Diye sorulduğunda, cevaben birden fazla birbirine benzer ya da farklı cevapların alındığı gözlenmiştir. Katılımcıların özellikle psikolojik terapi amacıyla güzel şeyler duymak için söz konusu mekanlara geldiği, bunun yanında eğlenmek maksadıyla veya arkadaşlarıyla bir araya gelmenin ve vakit geçirmenin diğer önemli sebeplerden biri olduğunu belirtmiştir. Azımsanmayacak ölçüde katılımcının ise gelecek hakkında fikir sahibi olmanın fal baktırmanın temel nedeni olarak görmektedir. Az sayıda katılımcı ise fal baktırmanın sebebini alışkanlığın bir sonucu olarak belirtmiştir. Psikolojik terapi ya da diğer nedenlerin (güzel şeyler duymak, eğlenmek, gelecek hakkında fikir edinmek...) altında yatan temel etkenin ise çoğunlukla, diğer ikincil kişilerin kendisi hakkında ne düşündüğü öğrenmek istediği, diğer bir ifade ile ekonomik kaygılardan çok duygusal

anlamda birlikteliklerin fala yönelimde etken neden olduğudur. Bazı katılımcıların fal baktırmanın sebeplerine ilişkin düşünceleri aşağıdaki gibidir:

“Benim için fal baktırmak her şeyden önce psikolojik terapi amacıyla başvurduğum bir araçtır. Bunun yanında fal, arkadaşlarımla toplanıp hoşça vakit geçirmeme ve eğlenmeme yardımcı oluyor (Bayan, üniversite öğrencisi, yaş 21)”

“Fal, insanın geleceği öğrenme merakından ziyade, başkalarının kendisi hakkında ne düşündüğünü öğrenmek amacıyla başvurduğu bir yöntemdir. Daha çok insanlar falda ilişkilerini sorar. Fala baktıran ben ve arkadaş çevrem neredeyse tamamı, duygusal anlamda birlikte olduğumuz kişi hakkında bilgi edinmeye çalışırız (Bayan, lise mezunu, hizmet sektörü, yaş 20)”

“Fallar günümüzün psikologlarıdır. Eskiden insanlar daha çok köylerde ya da varoş adı verilen kırsal alanlarda yaşardı, ilişkiler daha sıcak ve samimiydi. Şimdi ise insanların çeşitli nedenlerle köylerinden şehirlere göç etmesi ya da yüksek katlı binaların yapılması nedeniyle insanlar birbirinden koştular. Dolayısıyla konuşacağı, dertleşeceği arkadaşları kalmadı. İnsanlar iç dünyasını açacakları, rahatlayabilecekleri insanları arar oldu (Bayan, iktisatçı, yaş 30)”

“Toplumda psikologların imajı kötüdür. Bir psikoloğa ya da psikiyatriste gittiğin zaman hemen acaba bu deli midir, kafasından zoru mu vardır diye insanlar düşünür. Oysaki falcı, dertleşeceğin ve özelini paylaşacağın bir insandır, senin sırdaşıdır. Yani falcı iyidir (Bayan, üniversite öğrencisi, yaş 19)”

“Fal baktırmak benim için bir alışkanlık olmuş, fal baktırmadığım zaman kendimi kötü hissediyorum (Bayan, üniversite öğrencisi, yaş 19)”

Gidilen falcının nasıl bulunduğu: Çoğu kez falcının nasıl bulanacağına dair ortamda bilgi kirliliği vardır. Şu kişi ya da bu kişi çok iyi fal bakar, söylediklerinin neredeyse tamamı çıkar. Ya da şu kafede şu isimli bir kişi bir fal bakar ki söylediklerine inanamazsanız... gibi türden söylemler ortamda dolaşır gider. Dolayısıyla, kimi arkadaş çevresinin söyledikleriyle, kimisi de internette ya da tamamen rastlantısal olarak fal baktıracağı kişiyi bulur. Katılımcıların çoğunun fal baktıracağı yeri ya da kişiyi arkadaşlarının aracılığıyla ya da tesadüf eseri bulduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, yazılı ya da görsel basının veya benzer biçimde el ilanının fal baktıracağı kişiyi bulmada etkili olduğudur.

“Fal baktırmayı severim, rahatlatır beni; ancak bazen moralimi bozmadığı da olmuyor değil, çoğu kez gideceğim falcıyı arkadaşlarım vasıtasıyla bulurum. Ancak bu sefer böyle olmadı, el ilanını elime tutuşturdular, neredeyse zorla getirdiler diyebilirim (Bayan, lise öğrencisi, yaş 18)”

“Aslında fal baktırmayı sevmem böyle şeylere de pek inanasım yoktur, ilk kez baktıracağım zaten. Arkadaşlarımı kıramadığım için onlarla geldim. Yani tamamen baktıracağım falcıyı arkadaşlarımın önerisiyle buldum (Bayan, bankacı, yaş 24)”

En sık bakılan fal türü: Katılımcıların tamamına yakını, kahve falını en çok baktırdığı fal türü olarak belirtmiştir. Türk toplumunda kahve içmek geleneksel yeme-içme kültürünün önemli bir parçasını oluşturur. Özellikle arkadaşlar arasında ya da akraba çevresinde toplanmanın önemli bir aracıdır. Bu özelliğiyle kahve, hem bir sosyal-kültürel örgütlenme aracı hem de bir iletişim aracı olarak önemli bir işleve sahiptir. Buna bağlı olarak da her kahve içilen ortamda kahve falına baktırmak ya da isteği içinde bulunmak alışkanlık haline gelen davranış şekli olmaktadır.

“Samimi bir ortam içinde, arkadaşlar arasında ya da aile bireyleriyle oturup konuşup dertleştiğimizde hadi bir Türk kahvesi içelim deriz. Haliyle de içtikten sonra falımıza kim bakacak diye birbirimize ısrarcı sorular sorarız. Belki de kahve falı, alışkanlıklarımızın bir ürünü (kültürümüzün bir parçası) ya da en kolay ulaşabileceğimiz fal bakım aracıdır (Bayan, mühendis, yaş 30)”

“Kahve falı hem ucuz hem de aşına olduğumuz bir fal türü olması nedeniyle tercih ederim (Bayan, hizmet sektörü, yaş 25)”.

“Kahvenin içinde görsel anlamda bir şeyler çıkması, yani maddi anlamda bir delil bulunması falın doğruluğuna yönelik bana güven verir. Çünkü kahveyi ben içiyorum ve kapatıyorum, öteki fallarda bu yok. Ya da bilmiyorum alışık olduğumuz bir durumda olabilir. Çünkü çevremizde hem kahve içilir hem de peşine ona baktırmayı isteyen insanlar olur. Sıradan bir davranış olmuş yani (Bayan, mühendis, yaş 29)”.

Falın bakılma sıklığı: Örneklem grubunun çoğunluğunun düzenli olarak ayda en az bir defa düzenli aralıklarla fal baktırdığı, azımsanmayacak ölçüde katılımcı grubun da yılda en az bir veya birkaç defa fal baktırmaya geldiği görülmüştür. Bunun yanında, az sayıda katılımcı birey, süre sınırlaması olmaksızın arada sırada, hatta haftada üç ya da dörkez fal baktırdığını söylemiştir.

“Dostlarımla bir araya geldiğim ya da moralim bozuk olduğu zaman fal bakan kafelerden birine gitmeyi tercih ederim. Hep sürekli fal aklıma gelmez; ancak ortalama ayda bir defa fal baktırdığım oluyordur (Bayan, yönetici, yaş 31)”.

“Tam olarak bilemiyorum; ama neredeyse haftada bir fal baktırıyorum. Yalnız falı, kafeler harici arkadaş ortamında da baktırım. Yani fal kafelere devamlı gelmiyorum (Bayan, üniversite öğrencisi, yaş 20)”.

Fal baktıran kişide falın etkisi: Falın birçok yönden sosyal, psikolojik ve kültürel etkileri olabilir ve sonuçları bireyin eğitim, yaş, ekonomik durumu...gibi etkenlere göre değişkenlik gösterebilir. Araştırmada katılımcılardan elde edilen veriler: “falın kişi üzerindeki etkisi” başlığı altında değerlendirilmiştir.

Katılımcıların yüksek oranda az ya da çok falına bakan kişinin kendisi hakkında söylediklerine inandığı, buna karşın çok az katılımcının ise falda söylenenlere hiçbir zaman inanmadığını dile getirmiştir.

“Benim amacım arkadaşlarımla hoşça vakit geçirmektir; ancak inanmasam fala baktırmam”

açıkçası az da olsa falda söylenenlere inanırım. İnanmıyorum diyen bence yalan söylemiş olabilir (Bayan, sigortacı, Yaş 28)”.

“Pek de inanasım yok açıkçası, gelmek için geldim buraya; ancak buna hastalık derecesi inananları tanıyorum. Eğitimle alakalı bir durum olsa gerek (Bayan, üniversite öğrencisi, yaş 23)”.

Katılımcıların çoğunluğunun bir yönüyle falcının söylediklerinin ruhsal dünyalarını etkilediğini, hatta bir süreliğine sosyal yaşamda bir beklenti içinde olduklarını ve yaşam kalitesini dahi falın belirlediğini söylemişlerdir. Bunun yanında azınlık bir kesimin falcının söylediklerinden çok etkilendiğini, bir kısmının ise hiç etkilenmediğini belirtmiştir.

“Fal, benim için eğlenmek, vakit geçirmek ve bunun yanında güzel şeyler duymak için bir araçtır. Tabii ki, falda söylenenler ister istemez insanı etkiler. Hele ki kötü şeyler duyduğumda moral bozukluğuna neden olur (Bayan, öğretmen, yaş 27)”.

“Takıntı bir insan değilim, falcının söyledikleri psikolojimi çok etkileyebilir; ancak kısmen de olsa da bir etkisinin olduğunu söyleyebilirim. Tam da emin değilim, o anki psikolojik durumuma bağlı (Bayan, lise öğrencisi, yaş 18)”.

Örneklem grubunun yarısına yakını, fal bakımından sonra karmaşık duygular içine girdiğini ve bir o kadarının da geleceğe yönelik olumlu beklentilerinin olduğunu söylemiştir. Katılımcı grubun çok az bir kısmı, fal bakımının kendilerini olumlu ya da olumsuz yönden etkilemediğini belirtmişlerdir.

“Fal baktırmadan önce heyecanlı ve beklentilerim yüksek biriydim. Fal baktırdıktan sonra rahat ve beklentilerimden daha emin biri oldum. Kendimi rahat ve mutlu hissediyorum (Bayan, bankacı, yaş 27)”.

“Bir takım şeylerin düzeleceğine dair, bir şeyler duymak amacıyla fal baktırmaya girdim. Çıktıktan sonra hala bir umut olduğunu öğrenerek çıktım. Ancak, hala içimde bir boşluk hissettiğimi ve

karmaşık duygular yaşadığımı fark ettim (Bayan, yönetici, yaş 27)”.

“Fal baktırmadan önce merak ediyor ve heyecan duyuyordum. Baktırdıktan sonra müthiş karamsarım. Moralim çok bozuk, duygularım karma karışık, olumsuz beklentiler içine girdim. Birazdan kurşun döktüreceğim (Bayan, ev hanımı, yaş 31)”.

“Canım çok sıkılıyor ve moralim bozuktü. Güzel şeyleri duymaya ihtiyacım vardı. Fal baktırdıktan sonra sevindim; geleceğe yönelik olumlu beklentilerim arttı. Şimdi kendimi daha zinde ve verimli hissediyorum (Bayan, sağlık çalışanı, yaş 25)”.

Falın toplumda algılanış şekli: Türk toplumunda fal, genel anlamda dini inanca göre şekillenmekte, fal baktırmak ve söylenenlere inanmak yasaklanmış bir eylem ve bir hurafe olarak kabul edilmektedir. Diğer bir ifade ile fal, günah ve saçma bir olay olarak kabul görmektedir. Bunun yanında fala, sürdürülen bir davranış şekli ya da kültürel bir olay olarak bakılabilir. Şöyle ki: “fala inanma falsızda kalma” sözü toplumca benimsenmiş, yerleşik hale gelen bir söz olmakta ve bir yönüyle fala inanmanın mantıksızlığı savunulurken, diğer bir yönüyle de insanın güzel şeyler duyma ihtiyacının bir sonucu olarak fala baktırmanın doğallığı savunulmaktadır.

Katılımcıların yarısından çoğu: “fala inanma falsızda kalma” sözüne atıfta bulunarak falın, toplum içinde alışılmış bir davranış biçimi, sıradan bir eylem şekli olarak kabul edildiğini, geriye kalanının ise dini açıdan günah ve saçma ya da para tuzağı olarak algıladığını, çok az bir kesimin ise eğlence amaçlı vakit geçirme aracı olarak gördüğünü belirtmişlerdir.

“Falın toplumda algılanış şekli kişinin bağlı olduğu çevresine göre değişiklik gösterir. Eğer muhafazakâr bir ailesi ve arkadaş çevresi varsa dini algılar öne çıkar ve onlara göre hem çok günah hem de hurafedir. Daha sofistیک bir çevresi varsa fala inanma, falsızda kalma mantığının bir ürünüdür. Aynı zamanda eğlence aracıdır. Ben de bu düşünceye katılanlardanım (Bayan, akademisyen, yaş 24)”.

“Fal toplumumuza göre iyi de değildir, çok kötü de değildir, hani daha çok hurafe, günah veya para tuzağı olarak görülür. Hemen cahil damgasını yersiniz. Yine de o söyleyenler bir fırsatını bulsalar hemen baktırmaya çalışırlar. En azından benim çevrem için bunu söyleyebilirim (Bayan, hizmet sektörü, yaş 34)”.

Katılımcılara, fala baktıran bir kişi olarak bilinmek sizi rahatsız eder mi, sorusuna karşılık çoğunluğunun hayır etmeyeceğini, hatta kendisini yadırgayanların bile, yaşamlarında bir veya birkaç defa fal baktırdığını dile getirmişlerdir. Katılımcılardan azınlık bir kesimin ise fal baktırdığını, diğer ikincil kişiler tarafından bilinmesinin kendilerinde bir şekilde tedirginlik yaratacağını söylemişlerdir.

“Buraya arkadaşlarımla eğlenmek ve zaman geçirmek için geldim. Eğitimci bir kimliğim var ve eğitimci demek çevresindekilere bir şekilde örnek olmak demektir. Fal baktırdığının bilinmesi tabii ki beni rahatsız eder. Düşünün ki, liseden öğrencilerimle fal baktırırken aynı ortamda karşılaştım. Rezil olurdum her halde. Nasıl açıklardım bu durumu onlara (Bayan, öğretmen, yaş28)”.

“Neden fal baktıran bir kişi olarak bilinmek tedirgin etsin ki, hiç de umrumda olmaz, falcıya inanmak ya da inanmak meselesi değil bu olay. Falcıya inanmıyorum diyen kişiler bile, en azından meraktan bir zamanlar fal baktırmışlardır. Ondan sonra da arkadaşım zorla götürdü derler (Bayan, üniversite öğrencisi, yaş 21)”.

Tartışma ve Sonuç

Biyolojik olmasının yanı sıra, sosyal ve kültürel bir varlık olan insanı tek bir yaklaşım içinde açıklamaya çalışmak, yani insanı; salt biyolojik olarak ele almak sosyal-kültürel olan yanını yok saymak insan ve onun doğasını görmezden gelmek demektir. Dolayısıyla insanın diğer ilgi alanlarının da sisteme dâhil edilmesi ve bütünsel bir anlayış içinde irdelenmesi gerekir. Fala yönelik inanışlar ise bu anlayış içinde değerlendirildiğinde, sosyal-kültürel yaşamın önemli bir yönünü oluşturabilmektedir. Hele ki bu durum, ilkel ve geleneksel toplum

yapılarında daha belirgin olmakta, buna karşın modern toplum yapılarında yüzeysel bir inancı temsil edebilmektedir.

Yaygın olarak fal baktırmaya gelenler kadın bireyler olmakla birlikte her yaş, meslek ve gelir grubundan kişiler çalışma kapsamını oluşturur. Özellikle geleneksel aile yapısının (erkek egemen) hakim olduğu ülkemizde, fal baktıran erkek bireylerin toplum tarafından yadırganacağı ve bu yönüyle yetersiz olarak kabul göreceği düşüncesi erkek bireylerin fala yönelimini sınırlamaktadır. Fal baktırmaya gelen erkek bireylerin mümkün olduğu kadar gözden uzak bir yerde, tedirgin bir ruh hali içinde oturması ve bu tür bir eyleme grup ilişkisinden uzak yalnız gelmesi varsayılan bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir.

Falın kişi üzerinde sosyo-ekonomik, psikolojik ve kültürel olmak üzere birçok sebebi olabilir. Araştırmada fal baktırmaya gelen bireylerin daha ziyade falı, bir tür psikolojik terapi ya da psikolojik rahatlamanın bir aracı olarak kabul ettikleri, azımsanmayacak ölçüde bir kesimin ise falı, toplanmanın ya da kültürel örgütlenmenin bir aracı (sosyal ilişkilerin sürdürülmesinde) ve alışkanlıklarının bir ürünü olarak gördükleridir. Fal baktırmanın temel nedenleri arasında ise sanılanın aksine, maddi beklentilerden çok ilişki ve başkasının kendisi hakkındaki düşüncelerini öğrenmek olduğudur. Bu durum, kişinin gizeme güç atfederek gelecekteki olası olumsuzluklar karşısında, kendini güvende hissetmesinin bir gereği olarak, şimdiki durumunu analiz etmesi olarak düşünülebilir. Bununla birlikte, kişinin duygusal destek sağlamak adına psikolojik olarak rahatlama duygusu bu tür inanışlara yönelimi arttırmaktadır. Bireyin biyolojik ihtiyaçlarının yanında temel ihtiyaçlarından birisi de tutarlı bir içsel-duygusal çevre oluşturabilmesidir. Öyle ki, kişinin ruhsal dünyasını dengede tutma varsayılan biyolojik ihtiyaçların önüne geçebilmektedir. Bu yönüyle fal, bireyin davranış ve tutumlarını kontrol etme ve düzenleme ve böylece, diğer kişilere karşı toplum içinde imtiyazlı konum elde etmeyi amaçlamayan bir dizi eylemi açıklar.

Bu yaklaşım içinde bireylerin fala inanışını, kültürel bir olgu olarak mı yoksa psiko-sosyal ihtiyacın tatminine yönelik bir araç olarak mı görmelidir. Bu noktada tüm koşulların kendi içinde kabul edilebilirlik yönünün fazla olduğu söylenebilir. Örneğin, Türk kahvesinin içilmesi sonrasında kalıplaşmış davranış biçiminin bir parçası olarak gereklilik hissiyatı içinde, kahve falına bakma geleneği bu olayı kısmen de olsa açıklayabilir. Ya da insanların batıl olarak kabul edebileceğimiz inanışlara gereğinden çok anlam yüklemesinden kaynaklanabilir. Veya böylesi inanışlar kültürel amaçla başlanıp psikolojik bir ihtiyacın temelini oluşturabilir.

Ya da bu türden inanışlar, bugüne duyulan inançsızlığın bir sonucu olarak geleceğe duyulan bir güvene mi işaretler? Gelecekte beklenen pozitif beklentiler midir? Bu yönüyle fal inanışı, insanın kendisini güvence altına alma güdüsü ya da doğası gereği gizeme olan merakının bir sonucu mudur? Fal bakan kişinin söylemiyle, fal ile bireyin iç dünyası ortaya çıkarılmakta ve kişi geleceği hakkında bilgi sahibi olmaktadır; bu şekilde bireye terapi ya da danışmanlık hizmeti verilmektedir. Böylesi bir söylemi kabul etmek ne derece doğru bir yaklaşımdır? Bir dereceye kadar fal inanışına, bir tür basit ve yerine göre ucuz psikolojik terapi olarak baksak da, aslında onu kültürel ve sosyal bir semptom olarak kabul edebiliriz.

Fal baktırmaya gelen katılımcıların çoğunun fal baktıracağı yeri ya da kişiyi arkadaşlarının aracılığıyla ya da tesadüf eseri bulduğunu belirtmektedir. Daha ziyade fal kafelere gelenlerin grup halinde geldiği dikkate alındığında arkadaş çevresinin bu konuda etkili olduğu düşünülebilir. En sık baktırılan fal türü ise kahve falı ve onu sırasıyla tarot ve su falı izlemektedir. Kolay ve ucuz olması; ayrıca içme kültürümüzün bir parçası (aşına olduğumuz ve alışkanlık haline getirdiğimiz bir içecek) olması nedeniyle kahve falı tercih edildiği düşünülmektedir.

Araştırmaya katılanların ortalama ayda bir defa fal baktırdıkları gözlenmiştir. Çok az katılımcının ise fal baktırmaya ilk defa geldiğini söylemesi; buna karşın fal olgusu hakkında geniş bir bilgi sahibi olması düşündürücüdür. Bu durumu toplumsal algının fala karşı olmasıyla açıklayabiliriz. Fal baktıranların, toplumda ayıplanacağı ve küçük düşeceği endişesi kişinin fala yönelik söylemlerinde açık ve net bir tavır ortaya koymasının önüne geçebilmektedir.

Fal baktıran kişide falın olumlu ya da olumsuz birçok yönü olabilir. Katılımcıların büyük çoğunluğu bir şekilde fal bakan kişinin söylediklerinden etkilendiklerini; buna karşın söylenenleri sonradan hatırlamadıklarını ya da toplumsal yaşamda dikkate almadıklarını söylediler bile, katılımcıların çoğunluğu: “ileriye yönelik bir beklenti içine girdiğini” ya da “kısmen de olsa yaşamını fala göre yönlendirebileceğini söylemesi” kendi içinde çelişkiye neden olmaktadır. Bu şekliyle fal, kişinin psikolojik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarına bağlı olarak insan yaşamını az ya da çok etkilediğini söylemek mümkündür.

Türk toplumunda fal, kimine göre günah ve hurafe, kimine göre ise sosyal ve kültürel yaşamın yön verdiği bir davranış şekli olarak görülmektedir. Genel kanaat falın, inanç biçimine bağlı olarak toplum tarafından dışlandığı, buna karşın, ister psikolojik terapi istersek de vakit geçirme ya da toplanma aracı olarak kabul edelim giderek toplumsal

yaşamda kabul gören bir etkinlik alanı olduğudur. Bu kapsamda, katılımcıların çoğunluğunun fal baktıran kişi olarak bilinmenin kendilerinde bir rahatsızlık yaratmayacağını, buna karşın, az da olsa bir kesimin rahatsızlık hissedeceğini söylemesi kişinin bağlı olduğu sosyal-kültürel çevresinden bir şekilde tepki göreceği düşüncesini akla getirmektedir.

Dolayısıyla günümüzde fal, arkadaş veya komşu sohbetlerinde ortaya çıkan kültürel örgütlenme aracı olmasının yanında, modern sanayi toplumunda artan nüfus ve kentleşme olgusuna paralel, gündelik yaşamda daha sık dile getirilen, ticari anlamı çok daha fazla ön planda olan bir tüketim kültürü aracına dönüşmüştür. Bu yönüyle fal, sosyo-kültürel değerler çerçevesinde biçimlendirici işlevlere sahip olan, toplumsal yaşamı da aynı derecede etkileyen bir davranış biçimi olmuştur. Bu kapsamda fal, birey ya da topluluğun gelenek ve göreneğine, ekonomisine, alışkanlıklarına, eğitim düzeyine, ihtiyaçlarına, inanç biçimlerine, davranışlarına göre şekillenen; bir yönüyle ekonomik bir yönüyle sosyal gerçekliği yansıtan psiko-kültürel bir olgu olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

- AYDIN, M. (1995). *Fal, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.
- BURTON, D., & Grandy, D. (2005). *Büyü, Gizem ve Bilim*, (Çev: Y. Tokathı), İstanbul: Varlık Yayınları
- ÇAKAR, Y. (2005). *Gizli İlimler*, İstanbul: Yedirenk Yayınları.
- ERIKSEN, T.H. (2009). *Küçük Yerler, Büyük Meseleler: Sosyal ve Kültürel Antropoloji*, Ankara: Birleşik Yayınevi.
- KÖSE, A., & Ayten, A. (2009). Batıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Analiz, *Din Bilimleri Dergisi*, 3(9): 45-70.
- MALINOWSKI, B. (1990). *İnsan ve Kültür*, (Çev: M. Gümüş), Ankara: Verso Yayınları.
- (2000). *Büyü, Bilim ve Din*, (Çev: S. Özkal), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- MORRIS, B. (2004). *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, (Çev. T. Atay), Ankara: İmge Yayınları.
- SAENKO, Iu.V. (2005). The Superstitions of Today's College Students, *Russian, Education and Society*, 47 (12): 76-89.
- SCOGNAMILLO, G., & Arslan, A. (2000). *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Fal*, İstanbul: Karizma Yayınları.
- YILDIRIM, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.